

ՀՏԴ՝ 902.30

ՏԻՐԱՇԵՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ.

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Քենիկ Վարդանյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Լևոն Մկրտչյան

«Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան

Բանալի բառեր՝ *Ախուրյանի ավազան, մշակութային լանդշաֆտ, աշտարակատիպ կառույցներ, կոմպլեքսային հասարակություն, ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դար, թաղման ծես:*

Սույն աշխատանքով քննության է առնվել Ախուրյանի ավազանի միջին շրջանում տեղորոշվող Տիրաշեն հնավայրի մշակութային լանդշաֆտը: Այս հետազոտությունը միտված է առանձին ուսումնասիրելու Շիրակի բրոնզ-երկաթիդարի ժամանակաշրջանի հասարակությունների պատմամշակութային լանդշաֆտը ձեվավորող բաղադրատարրերը: Ուսումնասիրության համար դաշտային հետախուզության տվյալներին զուգորդվել են օդային լուսանկարահանումները, որոնք ավելի լայն հնարավորություն են ընձեռել արձանագրելու տարածքի մշակութագման փուլերն ու փոփոխությունները:

Նախաբան. *Դիրքը և ուսումնասիրության պատմությունը*

Ախուրյանի ձախ ափին՝ Մարմաշեն գյուղից 2-3 կմ հարավ՝ Գյումրի քաղաքից 10 կմ արևմուտք, գտնվում է Տիրաշեն հնավայրը¹: Քննվող համալիրը բաղկացած է մի քանի հուշարձաններից, որոնք ժամանակագրվում են վաղ բրոնզից մինչև զարգացած միջնադար:

Տիրաշենում հնագիտական առաջին պեղումները կատարել է հնագետ Ս. Հարությունյանը: Սկսած 1970-ական թվականներից՝ այստեղ կատարված լայնածավալ պեղումների արդյունքում բացվել են տարածամանակյա հնագիտական շերտեր՝ ուշ բրոնզի, վաղ և ուշ երկաթի դարեր, հելլենիստական, միջ-

¹ Շիրակի մարզի Մարմաշեն գյուղի պատմության և մշակույթի հուշարձանների ցանկ, պետհամարանիշ՝ 8.78.1-1.2.2:

նադար և այլն²: Առանձնահատուկ հիշատակելի են Տիրաշենի միջնադարյան բերդն ու բնակավայրը, երկու եկեղեցիներն ու դամբանադաշտը:

Ամրոցի հրվանդանից արևմուտք և հարավ-արևմուտք նկատելի են վաղ շրջանի կացարանների հետքեր, ինչպես նաև ՈՒԲ և ՎԵ-ՈՒԵ դարաշրջանին բնորոշ վերգետնյա առատ խեցեղեն: Դեպի լիճ (հայտնի է *Ճլե լիճ կամ գյուլ անվամբ*) իջնող ճանապարհի ձախ կողմին՝ տարածքի եզրային հատվածում, տեսանելի են մի պեղված շինության հետքեր, որտեղ նկատվում են սյան խարխիսներ և ՈՒԵ շրջանին բնորոշ առատ խեցեղեն:

Լճից սկիզբ առնող վտակից արևմուտք նկատելի են եկեղեցու մնացորդներ: Եկեղեցու շրջակայքն առատ է զարգացած միջնադարին բնորոշ տապանաքարերով: Լճի արևելյան ափին՝ հրվանդանի ստորոտին, պեղվել է ևս մի եկեղեցի, որը հարուստ է արձանագրություններով³:

Ս. Հարությունյանը, նկարագրելով Տիրաշենի դամբանադաշտերը, նշում է, որ արևելյան դամբանադաշտում բացվել է քարարկղային տիպի դամբան, որտեղ դրված է մարդու կիզված գլուխ, իսկ օրորոցաձև սև տուֆի վրա թաղվել է ձիու գլուխ⁴: Մի այլ դեպքում հիշատակվում է նաև միջին բրոնզիդարյան դամբանի գոյության մասին⁵: Դատելով ՇԵԹ-ում Տիրաշենից պահվող որոշ առարկաների հրատարակությունից՝ այստեղ գործ ունենք բրոնզ-երկաթիդարյան ժամանակաշրջանի ընդարձակ դամբանադաշտի հետ⁶: Հրատարակված այլ

² Նյութերը հրատարակված չեն, պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում (ՇԵԹ): Հնագետներ Լ. Եզանյանի և Հ. Խաչատրյանի կողմից Տիրաշենում տարբեր տարիներին կատարվել են փրկարարական և նյութերի հավաքչական աշխատանքներ:

³ **Սանուչայան Ա.**, Խաչի Ձորի վիմագրերը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը՝ միջազգային գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, հոկտեմբերի 22-24, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Ս. Հայրապետյան, գլխ. խմբ.), Եր., «Գիտություն» հրատ., 2010, էջ 54-59, Դիվան հայ վիմագրության, Շիրակի մարզ, պր. 10 (Պրակը հրատարակության պատրաստեցին՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Գ. Գ. Սարգսյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ա. Է. Հարությունյան, գիտաշխատող Կ. Տ. Ասատրյան), ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2017, էջ 107-108:

⁴ **Հարությունյան Ս.**, Տիրաշենի պեղածո ծխա-արարողական նյութերը (ըստ բնակատեղիի և դամբանադաշտի 1986-1987թթ. գտածոների) // Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988 թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները: Զեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիս 5-7, 1990, Երևան, էջ 39:

⁵ **Հարությունյան Ս.**, Մարմաշենի պեղումները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1975-1976 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1977, էջ 40-41:

⁶ **Աղեկյան Հ.**, Շիրակի հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված մի խումբ գտածոների շուրջ // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, հոկտեմբերի 22-24, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Ս. Հայրապետյան, գլխ. խմբ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2010, էջ 144-148:

տեղեկություններ Տիրաշեն հնավայրի վերաբերյալ մեզ հայտնի չեն:

Հետախուզական աշխատանքներ

Քննվող տարածքներում, հատկապես միջնադարյան բնակավայրից արևելք, հեղինակների կողմից տարբեր ժամանակներում կատարված բազմաթիվ հետախուզական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել, քարտեզագրվել և ուսումնասիրվել են հուշարձաններ, որոնք ներկայացված չեն Հայաստանի Հանրապետության պատմության ու մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցանկում: Սրանց մեջ առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում ճանապարհների եզրերին, առուների մոտ տեղադրված անկյունային հատվածներում միջանցիկ անցքերով քարերը, տուֆ քարի մեջ փորված ավազանները (ուղղանկյունաձև և շրջանաձև), ինչպես նաև զոհասեղան անվանված հարթակը և մեզալիթյան այն համալիրը, որի մասին կիսովի ստորև:

Գյումրի քաղաքի Շերամ թաղամասից դեպի Տիրաշեն տանող հողային ճանապարհի ձախ կողմում՝ «Զինվորական լճից» հյուսիս տեղորոշվող երկարավուն բլրակի վրա և շուրջօրյորը, 2018 թվականին նկատվել էին հենապատկրումլեխներով շրջապատված դամբաններ և հիմքում ուղղանկյուն ու քառակուսի կառույցների մնացորդներ: Ըստ երևույթին, Ս. Հարությունյանի հիշատակած «արևելյան դամբարանադաշտը» այս և սրան հարող հատվածների դամբանների կուտակումն է:

Նշված երկարավուն բլրի արևելյան ծայրին նկատելի է մի կառույց, որի հյուսիսային ու հարավային եզրերից քարաթափվածքով դուրս են գալիս «բեղեր» և եզրագծում այն բլրի ստորոտում՝ կազմելով փակ շրջան (նկ. 1): Կենտրոնական կառույցը հիմքում քառանկյուն է (երկ. և լայն. 3.40 մ), կառուցված է տարածքում հարուստ սև տուֆ քարից ու բազալտից: Շարը հորիզոնական է (պատերի տեսանելի պահպանված բարձրությունը՝ 50-60 սմ): Նշված կառույցից արևելք անցնում է ոչ խորը ձորակ, որի երկու ափերին նկատելի են 3-7 մ տրամագծով հենապատկրումլեխով շրջագծված դամբաններ՝ ծածկված 3-4 սալերով: Նշված կառույցից արևմուտք՝ հողային ճանապարհի ձախ կողմում, նկատելի են կենտրոնական կառույցի շարվածքը կրկնող կիսավեր 3 շինությունների հիմքեր, որոնց ամբողջական կառուցվածքը խաթարվածության պատճառով չի ուրվագծվում:

Երկարավուն բլրի հարավարևմտյան կողմում տեսանելի է երկլիցանի մի կառույց (կառույց 02) (նկ. 2): Այստեղ հստակորեն նկատվում է, որ գազաթամերձ հատվածում առկա տուֆի շերտը մշակվել և վերածվել է հարթակի: Այս հարթակի հարավարևմտյան եզրում էլ գտնվում է համալիրի մյուս կառույցը, որը, ինչպես նշվեց, բաղկացած է երկու «խցից»: Արևմտյանն ունի հյուսիս-հարավ կողմնորոշում: Պատերի շարը, ինչպես և առաջին կառույցում, հորիզոնա-

կան է, կառուցված տեղական սև տուֆից. պատերի արտաքին կողմը հարթեցված է: Խցի հյուսիսարևելյան և հարավարևմտյան անկյուններում ուղղահայաց դրված են մեծ քարաբեկորներ, որոնց և գալիս միանում են կողային պատերի շարերը: Խուցն ունի մուտք, որը բացված է հյուսիսարևելյան կողմում: Կառույցի ներքին չափերն են՝ երկարությունը հյուսիս-հարավ՝ 2.60 մ, արևելք-արևմուտք՝ 1.80 մ, խորությունը՝ 1.50 մ:

Երկրորդ կառույցի արևելյան կողմում նկատելի է ուղղանկյուն «խուց» (երկ.՝ 2, լայն.՝ 1.50, խոր.՝ 2 մ), որի մուտքը հյուսիսային կողմից է: Շարվածքը նույնն է, ինչ նախորդ կառույցների դեպքում: Նշված երկու «խցերն» իրար են միանում միջանցք-պատով, որը ուրվագծվում է, սակայն տեսանելի չէ՝ մեծ քանակությամբ թափված քարաբեկորների պատճառով: Այս կառույցից արևմուտք անցնում է փոքր ձորակ, որի ձախ կողմում՝ բլրի գագաթամերձ հատվածում, նկատելի է նմանատիպ ևս մեկ կառույց, որը, սակայն, խաթարված է (նկ. 3-5):

Այն, որ քննվող երկու կառույցները համաժամանակյա են, վկայում է նախ՝ դրանց շինարարական տեխնիկան (հորիզոնական շար, շարքի քարերի միաչափություն և այլն), ապա՝ միջավայրը: Այս կառույցը աղերսվում է Հայաստանի այլ տարածքներում լավ վկայված նմանատիպ կառույցների հետ, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված են կոչել *աշտարակներ* կամ ընդհանրացված՝ *աշտարակատիպ շինություններ* անունով:

Աշտարակատիպ շինությունները արդեն մի քանի տարի է՝ ուսումնասիրվում են որպես առանձին հնագիտական օբյեկտներ⁷: Արդեն հավաստանշվել են այդ կառույցների մոտ 200 օրինակ: Եղած տվյալներով որոշակիորեն կարելի է հասկանալ այս կառույցների դասակարգման ու շինարարական տեխնիկային վերաբերող հարցեր: Այսպես՝ Տիրաշենի աշտարակատիպ կառույցը հիշեցնում է Կոշում և Ուջանում հայտնաբերված կառույցները⁸, որոնք սովորաբար տեղակայված են ժայռոտ բլրակների, բարձրությունների լանջերի կամ ստորոտների կտրած դարավանդներին: Սրանց մի պատը (հիմնականում հյուսիսային) ավելի ցածր է՝ դարավանդին կիպ, իսկ մնացածներն ստանում են տեսանելի բարձրություն: Կարծես թե օրինաչափություն է նման կառույցների առկայությունը բնական կամ արհեստական քարայրերի կամ խորշերի հետ: Սրանք ունենում են չափերով տարբերվող երկու սրահ, որոնք իրար միանում

⁷ Մկրտչյան Լ., Հայաստանի Հանրապետության տարածքի աշտարակատիպ հուշարձանների հաշվառումը և բնութագիրը, «Հայագիտության հարցեր» 2018 թ. N 3, էջ 108-119: Հայաստանի աշտարակատիպ շինությունների ուսումնասիրության պատմությունից // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, 2018 թ., էջ 357-365:

⁸ Ուսումնասիրությունը՝ Լ. Մկրտչյանի: Նյութերը հրատարակված չեն:

են թունելատիպ նեղ միջանցքներով: Տիրաշենի քննվող համալիրը իր բոլոր չափորոշիչներով համընկնում է արագածյան աշտարակատիպ կառույցներին: Հետաքրքիր է, որ Արագածի հարավային լանջերի այս կառույցների շուրջը տարածվում են մ.թ.ա. II-I հզ. դամբանադաշտեր: Ինչը նաև երևում է Ս. Հարությունյանի պեղած «արևելյան դամբարանադաշտի» հրատարակված նյութերում, որտեղ այս հատվածի դամբանները նույնպես պիտի թվագրվեն մ.թ.ա. II-I հազարամյակով: Մակայն թվագրության հարցերը կօգնի պարզելու տարածքում նախատեսվող հնագիտական պեղումները:

Եզրահանգում. Ախուրյանի գետի միջին հոսանքում տեղորոշվող Տիրաշեն հնավայրում հետախուզական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվեցին աշտարակատիպ շինություններ, որոնք Շիրակի մարզում փաստվում են առաջին անգամ: Համալիրը տեղադրված է Տիրաշենի միջնադարյան ամրոցից արևելք՝ «Զինվորական լճից» հյուսիս: Այն բաղկացած է արևելյան և հարավարևմտյան կառույցներից (նկ. 1-2): Շինություններից պահպանվել են 50-60 սմ բարձրության պատեր: Շարը հորիզոնական է (նկ. 3-5): Կառույցների համատեքստում առկա են մեծ քանակությամբ մ.թ.ա. II-I հազարամյակներին վերաբերող հենապատ-կրոմլեխով եզրագծված դամբաններ: Քննվող կառույցները զուգահեռներ ունեն Արագած լեռան հարավային լանջերում:

Քարտեզ 1 Տիրաշեն հնավայրը (Google Earth Pro)

Նկարներ

Նկար 1 Տիրաշենի համալիրի արևելյան աշտարակատիպ կառույցը (©Հեղինակներ)

Նկար 2 Տիրաշենի համալիրի հարավարևմտյան հատվածի աշտարակատիպ կառույցը (©Հեղինակներ)

Նկ. 3 Արևելյան կառույցի մանրամասն

Նկ. 4 Հարավարևմտյան կառույցի I խուցը

Նկ. 5 Կո՛2-16 կառույցը

Նկ. 6 Կո՛2-15 կառույցի մուտքը

КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ ТИРАШЕНА: ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ НАБЛЮДЕНИЕ

Варданян Б.В., Мкртчян Л.А.

Ключевые слова: *Бассейн реки Ахурян, культурный ландшафт, башнеобразные сооружения, комплексное общество, эпоха бронзы и железа, погребальный обряд.*

В среднем течении реки Ахурян находится памятник Тирашен, где авторами были обнаружены первые в своем роде в Ширакской области башнеобразные сооружения. Комплекс находится к востоку от средневековой крепости Тирашен, в центре «восточного некрополя». Комплекс состоял из множества сооружений, из которых до нас дошли лишь два - восточное и юго-западное (высота стен достигает 50-60 см). Кладка стен горизонтальная. Рядом выявлены множественные погребения с каменными кольцевыми обкладками. Изучаемые башнеобразные сооружения имеют свои параллели на южном склоне горы Арагац.

THE CULTURAL LANDSCAPE OF TIRASHEN:
PRELIMINARY STUDY

Vardanyan B.V., Mkrtchyan L.A.

Key words: *Akhurian river basin, tower-shaped buildings, cultural landscape, complex society, Late Bronze and Early Iron Age, Burial practice.*

In the middle course of the river Akhuryan there is a monument to Tirashen, where the authors found the first of its kind in the Shirak region tower-shaped buildings. The complex is located to the east of the medieval fortress of Tirashen, in the center of the "eastern necropolis". The complex consists of multiple constructions; of which only two-eastern and south-western ones have reached us (the height of the walls reaches up to 50-60 cm). The walls are laid horizontally. Next to it there are multiple burials with stone rings. The studied tower-like constructions have their parallels in the southern slope of Aragats Mountain.

R e f e r e n c e s

1. **Aghekyan H.**, Shiraki hnagitakan hushardzannerits' haytnabervats mi khumb gtatsoneri shurj//«Shiraki patmamshakut'ayin zharrangut'yuny» mijazgayin gitakan nstashrjani nyut'er, Gyumri, hoktemberi 22-24, Shiraki hayagitakan hetazotut'yunneri kentron, Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 2010, ej 144-148(**in Armenian**).
2. **Divan hay vimagrut'yan, Shiraki marz**, Pr. 10 HH GAA Hnagitut'yan yev azgagrut'yan institut, Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 2017(**in Armenian**).
3. **Khach'atryan H.**, Akhuryani avazani mijnadaryan amrashinakan karruyts'neri // Shiraki hayagitakan hetazotut'yunneri kentron. Gitakan ashkhatut'yunner, 2017, № 20, ej 209(**in Armenian**).
4. **Harut'yunyan S.**, Marmasheni peghumneri, Haykakan SSH-um 1975-1976 tt. dashtayin hnagitakan ashkhatank'neri ardyunk'nern nvirvats zekuts'umneri t'ezisner, HSSH GA, Yerevan, 1977, ej 40-41(**in Armenian**).
5. **Harut'unyan S.**, Tirasheni peghatso tsisa-araroghakan nyut'ery (yst bnakateghii yev dambaranadashti 1986-1987t't'. gtatsoneri) // Hanrapetakan gitakan nstashrjan, 1986-1988 t't'. azgabanakan yev banagitakan dashtayin hetazotut'yunneri himnakan ardyunk'neri: Zekuts'umneri himnadrut'ner, 1990, Yerevan, ej 38(**in Armenian**).
6. **Manuch'aryan A.**, Khach'i Dzori vimagrery, Shiraki patmamshakut'ayin zharrangut'yuny // mijazgayin gitakan nstashrjani nyut'er, Gyumri, Shiraki hayagitakan hetazotut'yunneri kentron, Yerevan, «Gitut'yun» hrat., 2010, ej 54-59(**in Armenian**).

7. **Mkrтч'yan L.**, Hayastani Hanrapetut'yan taratsk'i ashtarakatip hushardzanneri hashvarrumy yev bnut'agiry, «Hayagitut'yan harts'er» 2018 t'. N 3, ej 108-119. Hayastani ashtarakatip shinut'yunneri usumnasirut'yan patmut'yunits' // Lraber hasarakakan gitut'yunneri N 3, 2018 t'. ej 357-365(**in Armenian**).

Ընդունվել է՝ 03.10.2019

Գրախոսվել է՝ 23.10.2019

Հանձնվել է տպ.՝ 11.11.2019

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Բենիկ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ՝ ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի զիտաշխատող, հայցորդ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Էլ. փոստ՝ vbenik@yahoo.com

Լևոն ՄԿՐՏՉՅԱՆ՝ «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի հայցորդ
Էլ. փոստ՝ levoncultur@gmail.com